

BARTÓK ISTVÁN

„Nem tudom, mitsoda madár”

Sylvester János Újszövetség-fordításának utóéletéből

Balázs János híres Sylvester-monográfiájának az Újszövetség-fordításról szóló fejezetében többször is utal rá, mi mindent kellene még elvégezni a munka további vizsgálata során. Egy kis ízelítő a feladatokból: „[...] igen kíváncsú és egyben igen gyümölcsöző is volna Sylvester fordításának tüzetes egybevetése a görög eredetivel, a Vulgátával, Valla jegyzeteivel, Erasmus fordításával, jegyzeteivel és parafrázisaival, valamint a korábbi magyar fordításokkal és a szerző grammatikájával, végül a teljes szöveg elemzése szókincsbeli, hangtani, alaktani, mondattani és stilisztikai szempontból. [...] Kétségtelenül jelentős eredményt ígérne Sylvester teljes szókinccének összegyűjtése s az így egybeállított anyag elemzése szóföldrajzi, nyelvjárástörténeti, hangtörténeti, jelentéstani, stilisztikai, szinonimikai szempontból.”¹ Sietek előrebecsátani: ez alkalommal meg sem kísérek mindezekből bármibe is belefogni. Ehelyett inkább a munka utóéletéből szeretnék néhány jellemző, ismert és kevésbé ismert mozzanatot felvillantani annak illusztrálására, hogyan alakult a nagy vállalkozás megítélése.

1. „Sylvester János és kora”

Az első reflexiót az Újszövetség-fordításra még Sylvester életéből ismerjük, tőle magától. 1547. szeptember 26-án Bécsből, Nádasdy Tamásnak írt leveléből kitűnik: patrónusa magyar zsoltárparafrázisokat küldött Bécsbe kinyomtatás végett, és megkérte Sylvestert, hogy mielőtt sajtó alá kerülne, mondjon véleményt róluk. Ő azonban nem vállalta a részletes bírálatot. Mint írja: azért nem szedi ízekre a teljes kéziratot, hogy ne vádolhassák bosszúállással. A fordítóban – a Ludovicus Teghezinus név alapján – Szegedi Lajost vélte felismerni. Magyarázatképpen felidézi az előzményeket: „Ez az az ember ugyanis, aki fehérvári tartózkodása idején a mi Újszövetségünk fordítását nem átallotta teljes egészében kárhozatni. Amivel aztán nekem nem csekély kárt okozott. Mert azok a példányok, amelyeket én ebbe a városba küldtem, a boldog emlékezetű Bertalan házában, aki kétség kívül Krisztus mártírja volt, mind egy szálíg elvesztek. Nem akarok olyan szín-

¹ BALÁZS János: *Sylvester János és kora*. Budapest, 1958. 260.

ben feltűnni, mint aki rosszért rosszal fizet [sem mint akit az elfogultság vezérel], ezért csak az előszó címét veszem elő [...].”²

A következő adat Heltai Gáspár bibliakiadási vállalkozásából való, az újszövetségi könyveket tartalmazó, 1561-ben megjelent kötet előszavából. Mivel ebből a redakcióból ma már nem ismert hozzáférhető példány, a szöveget Bod Péter nyomán szokás idézni. Bod ugyanis *A Szent Bibliának históriájáról* értekezve Heltairól ezt írja: „Az egész Uj-Testamentomot pedig egy darabban adta-ki, mellyet ajánlott NÁDASDI ANNÁnak, ki vólt Majlát Istvánnak az Erdélyi Vajdának Felesége, Nádasdi Tamásnak Magyar-Ország Palatinusának Húga. Kihez való ajánló levelét Heltainak nem sajnálom egészszzen ide írni: melly így vagyon: [...]”³

Az idézett szövegben Heltai Gáspár Sylvesterről így nyilatkozik: „Silvester János a jámbor, jó és hasznos munkát tött, ki az előtt te Nagyságod Bátjának segítségével Szigedben az Uj Testamentomot ki-nyomtatta. De mi fogyatkozás lőtt légyen abba, azt az Isten-félfő Keresztények meg-tudják itélni, egy más mellé tartván a két munkát, az övét és a miénket.”⁴

Sylvester nevét a Heltai-féle Újszövetség végén is említik. Az 1562. évi kiadásban tanulmányozható a szövegben előforduló „néminemű Igéknek magyarázattya és rövideden való értelme”. Itt a publicanus szó értelmezésénél Heltaiék helytelenítik Sylvester eljárását, aki fukarnak fordította. Szerintük a sarcoltató a helyes megoldás. Véleményüket meg is indokolják: „Publicanus, Eszt Siluester Iános fukarnak magyaraszta: De minekünc nem tetzic. Mert a fuckaroc kereskedő népec, ieles áros emberek, és jámbor tisztességes nemzetec német országban. Minec magyarászta vólna Siluester Iános a publicanust, minec előtte nem támattac a fukaroc? Mert nem igen soc ideie annac, hogy támadánac. Mi a publicanust Sarzoltattónak magyaráztuc: Mert olyanoc vóltanac, kic a Romaiaktól a rouast, a váموkat, a harmintzadokat sommán meg vöttéc, Annac vtánna kemény sarzoltatással nyomorgattac a köz-népet, hogy az sommát három képpen meg vehetné.”⁵

A XVII. század elejéről származik egy adat, amelyik lehetséges magyarázatot ad arra, miféle „fogyatkozás” miatt marasztalhatták el Heltaiék Sylvester munkáját. Balázs János Trócsányi Zoltán nyomán idéz egy részletet Asztalos András

² CSOKA Ferenc fordítása: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek KLANICZAY Tibor munkája. Budapest, 1982. 736–740; 737. A levél eredeti szövege: „Hic enim est ille, qui totam versionem nostram Novi Testamenti, dum Albae ageret, in universum damnare non est veritus, nec erubuit. Qua etiam re non parum mihi incommodavit. Nam omnia exemplaria, quae eam in urbem miseram, perierunt in domo Bartholomaei, pia memoriae viri, et martyris haud dubie Christi. Sed ne videar malum malo repensare, neve iniquo duci iudicio, sumam titulum tantum praefationis [...]”. *Az újszigei nyomda. Sylvester és Új Testamentoma. Abádi Benedek. Szegedi Lajos*. Néhaj Szalay József másolatai után. Irodalomtörténeti Közlemények, 3(1893). 88–98. Sylvester János Nádasdy Tamásnak, Bécs, 1547. szeptember 26. 96–98; 96.

³ Bod Péter: *A Szent Bibliának históriája*. Szeben, 1748. 138–139. A később ismertetendő második kiadásváltozatból az MTA Irodalomtudományi Intézete könyvtárának példányát (Rkt. 123.966) használtam.

⁴ *Uo.*, 140.

⁵ *A JESVS Christvsnac Wy Testamentoma Magyar nyelwre forditatot igaz és szent könyuekből*. Kolozsvár, 1562. Vu7r, RMNY 186.

nagyszombati polgár 1609-ben Szenci Molnár Albertnek írott leveléből. Asztalos egy korábbi magyar Újszövetség-fordításról az írja, hogy „igen mód nélkül való, minthogy igen régi translatio is zalai magyar szókkal, hogy az alföldi magyarok előtt olvasnák, ugyan megnevetnék az igéknek neveit...” Az említett fordítás alighanem Sylvester Újszövetsége. Balázs János így foglalja össze Trócsányi álláspontját és saját véleményét: „Trócsányi szerint Sylvester könyveit a furcsa, szokatlan nyelvjárás miatt nem vették, s szövegeit emiatt nem idézték később sem. Sylvester írói sikertelenségének – úgy hisszük – más okai is lehettek, de azért valószínű, hogy nyelve is sokakat elriasztott.” Balázs szerint még a nehézkes stílus, a gót típusú betűk, a kezdetleges tipográfiai megoldások is hozzájárultak, hogy a munka hamar feledésbe merült.⁶

2. Bél Mátyás

Bél Mátyás több művében is említi Sylvester Újszövetség-fordítását. A hunszkita rovásírásról szóló könyvében négy helyen hivatkozik rá. Első alkalommal a P–K hangváltásra hoz példát az Újszövetségből, ahol „pedig” helyett mindig „kedig” olvasható. Ezen a helyen ezenkívül csak annyi derül ki, hogy a fordító Sylvester János, aki 1541-ben volt élete virágában, és a munka II. Miksa uralkodása alatt másodszor is megjelent.⁷ Néhány lappal később Bél arról ír, hogy a régiségben a G, L, N, T betűk lágyítását nem ipszilonnal, hanem felső vesszővel jelölték, ahogyan ez Sylvester Újszövetségében is látható.⁸

A következő említéskor olvasható újabb fontos információ a munkáról. Bél Szenci Molnár Albertet idézi, aki a régi magyar kéziratok és könyvek hiányáról panaszkodik. Szerinte a legrégebbi magyar forrás Székely István világkrónikája (Krakkó, 1558). Bél viszont megjegyzi, hogy az Újszövetség annál is régebbi: Sylvester 1541-ben ajánlotta Ferdinánd király fiainak, Miksának és az ifjabb Ferdinándnak. Bél megígéri, hogy erről a könyvről majd alkalmasabb helyen fog szólni.⁹ Erre azonban a rovásírásról szóló munkában már nem kerül sor. Itt már

⁶ BALÁZS: *i. m.*, 262.

⁷ „Sectio Secunda. De Litteris Hunno-Scythicis speciatim. [...] Cur autem K. in P. mutarint recentiores Hungari, in Coniunctione Caussali, Kedig, Kediglen, vt iam scribant: pedig, pediglen, autem, sed, vero, equidem nequeo reperire. IOANNES SYLVESTER, qui anno MDXXI floruit, in versione Noui Testamenti vbique habet Kedig, neque aliter recentior versionis eiusdem editio, quae MAXIMILIANO II. imperante, excusa est.” Matthias BEL: *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*. Lipcse, 1718. 36.

⁸ „Ypsilon denique litterae vim apud Hungaros plane non obtinet, licet vsus sit familiarissimi, sed qui solius admodum notae diacriticae vices obit: consonantibus namque g, l, n, t, iunctum, easdem emollit, vt: gyalázat, ignominia; nyavalya, morbus; atya, pater. Hinc est, quod veteres, neglecto [tő] Ypsilon ministerio, litteras emolliendas, virgula quadam, superius adscripta, notare maluerunt. Ita vetus librorum Noui Foederis codex, interprete IOANNE SYLVESTRO, editus, vbique habet: g', l', n', t', id vero, pro illius indole aetatis, rudi characterē.” *Uo.*, 42.

⁹ „Sectio Tertia. De Praeiuiciis, quae aduersus Litteraturam Hunno-Scythicam, adferuntur. [...] Mihi vero suppetit codex librorum Noui Foederis Historicorum antiquior longe, quem Hungarice

csak egyszer bukkan fel Sylvester Újszövetsége. A hun–székely írás szemléltetésére Bél a *Miatyánk* ott olvasható szövegét közli rovásjelekkel átírva.¹⁰

Köszönettel tartozom Tóth Gergelynek, akitől megtudtam, hogy Bél szentel néhány lapot Sylvester bibliafordításának Sopron vármegye leírásában, mégpedig Csepreg mezővárossal kapcsolatban. Bél meggyőződése szerint ugyanis: „Kétségkívül az válik a város legnagyobb dicsőségére, hogy a magyar nyelvű Új-testamentumot SYLVESTER JÁNOS fordításában és *Nádasdy Tamás gróf* költségén 1541-ben [itt] nyomtatták ki, mely I. Ferdinánd fiainak, *Miksának* és *Ferdinándnak* volt ajánlva.”¹¹ Ezután Bél hosszú részleteket idéz a hercegeknek címzett ajánlásból, amelyről igen jó véleménye van, mivel „megfogalmazása [...] éppoly választékos, mint amilyen jámbor”.¹² Teljes terjedelmében közli *Az Magyar népnek* szóló disztichonokat magyarul, utána pedig Marth Mátyás XVIII. századi latin fordításában. Kritikatörténeti értékű Bél Mátyásnak a vershez fűzött megjegyzése: „Ha lettek volna, akik ezt a fajta magyar verselést tovább művelik, azzal sokat gazdagodott volna a magyar költészet. Mostanság, minthogy a versmérték törvényeit sutba dobva a ritmusban leljük kedvünket, elég messze állunk a költői dicsőségtől.”¹³

Ezek a gondolatok a XIX. század első felében eredeti magyar megfogalmazásban is visszacsengenek. Budai Ézsaiás magyar históriájában bőségesen foglalkozik Sylvester munkásságával. A híres disztichonokat „a mostani írás és beszéd módja szerint” idézve megállapítja: „[...] annak bizonyására szolgálnak, hogy már akkor a Deák mérték szerint való Magyar Versírás szokásbann volt, melyet kár hogy annakutána abba hagytak, tsak az egyformánn végződő Versek találvann kedvességet.”¹⁴

reddidit IOHANNES SYLVESTER, et FERDINANDI, Romanorum, Hungariae, Bohemiae Regis filiis, MAXIMILIANO et FERDINANDO, inscripsit anno 1541, de quo codice alibi commodior erit dicendi locus.” *Uo.*, 66.

¹⁰ „Sectio Quarta. De Alphabeti Hunno-Scythici Scriptione, et facta abrogatione. Igitur, disiectis, quae caliginem Alphabeto nostro poterant inducere, praeiudiciis, et adserta eius antiquitate, iuuabit nunc scriptionis et lectionis quoddam exemplar producere, quod, quia e manu scriptis codicibus, haud licuit decerpere, Orationem Dominicam, ex antiqua IOHANNIS SYLVESTRI, quam supra indicauimus, interpretatione, in literas istas Hunno-Scythicas placuit referre, eamque istiusmodi litteris exaratam, chalcographi artificioso stilo in aes curatius incisam, curiosorum oculis heicin Tab. V. spectandam subiicere.” *Uo.*, 76.

¹¹ A modern kiadásban a magyar fordítással párhuzamosan közölt latin szöveg: „Istud profecto multum oppido laudis conciliat, quod Nouum Testamentum Hungaricum, IOANNE SILVESTRO interprete A. MDXLI. sumtu autem *Comitis Thomae Nadasdy*, [hic] typis expressum, idemque FERDINANDI I. filiis, *Maximiliano*, et *Ferdinando*, dedicatum est.” BÉL Mátyás: *Sopron vármegye leírása* II. Szerk., a mutatókat és a tárgyi jegyzeteket készítette KINCSES Katalin Mária, a latin szöveget gond. és ford., a szövegkritikai jegyzeteket készítette TÓTH Gergely. Sopron, 2006. 140–141. A Sylvester-ről szóló rész: 140–147.

¹² „[...] non minus eleganter, quam pia scripta est.” *Uo.*, 140–141.

¹³ „Si fuissent, qui genus hoc carminum Hungaricorum, porro percoluissent, multum poesi Hungariae factum fuisset accessionis. Nunc, quia sine vlla metri lege, rhythmis delectamur, longe absumus a laude poetices.” *Uo.*, 146–147.

¹⁴ BUDAI Ézsaiás: *Magyar Ország Históriája a Mohátsi Veszedelemtől fogva Buda visszavételéig*. Debrecen, 1808. 135.

Visszatérve a XVIII. századba: hogy Bél Mátyás behatóbban is foglalkozott Sylvester Újszövetségével, az egy töredékes kéziratból derül ki. A munka kiadására készülve Komlóssy Gyöngyi írta át szöveget;¹⁵ neki köszönöm meg, hogy volt szíves rendelkezésemre bocsátani. Úgy tűnik, Bél nagyobb szabású összefoglalót tervezett írni a magyar bibliafordításokról. Hogy elkészült-e vele, nem tudni; az említett kéziratból csak az első 28 lap maradt fenn. Már ennyi is rendkívül fontos adalékokkal szolgál a témához; ismertetése és értékelése felfedezőjére és kiadójára vár. Én csak a Sylvesterhez kapcsolódó részekre térek ki.

Bél először Wolfgang Lazius műveiből idéz a szerzőre vonatkozó megállapításokat. Az életrajzi adatok mellett különösen érdekesek a héberből való fordítás nehézségeiről a magának Sylvesternek tulajdonított megjegyzések, amelyeket a modern kutatás a XX. században fedezett fel. Bél Mátyás az idézetből és a hivatkozás körülményeiből ugyanarra a következtetésre jut, mint jó kétszáz évvel később Dán Róbert: Sylvester a maga korában a héber nyelv nemzetközileg elismert szaktekintélye volt.¹⁶

Az Újszövetség-fordítás ajánlását Bél e kéziratban teljes terjedelmében idézi, három részre bontva, az egyes szakaszokat kommentálva. Felosztása szerint Sylvester az első részben a fordítás elkészítésének okait sorolja fel és pártfogóját méltatja, a másodikban megindokolja, hogy miért Ferdinánd fiaihoz fordul, végül a harmadikban nekik ajánlja munkáját.¹⁷

Bélnek az Újszövetség-fordításból egy csonka példánya volt; éppen az a levele sérült, amelyen a megjelenés helyét szokás feltüntetni. Az ajánlás végén ugyan ott áll a „Datum Neanesi” keltezés, de ezt Bél nem tudta azonosítani. Így csak következtetni tudott: úgy vélte, a könyvet Csepregen nyomtatták. Ezért szól róla Sopron vármegye leírásában; a töredékes kéziratban azonban meg is indokolja elképzelését: Csepreg Nádasdy-birtok volt, és Bél úgy tudja, a gróf nyomdát is alapított itt.¹⁸

¹⁵ BÉL Mátyás: *De versionibus Bibliorum Hungaricis*. A kézirat nem autográf, de helyenként Bél saját kezű betoldásai olvashatók benne. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban található, jelzete: Litt. VII. b. 1. Az idézeteket Komlóssy Gyöngyi átírásában közlöm, a kézirat általa feltüntetett lapszámaival.

¹⁶ *Uo.*, 17–19. Vö. DÁN Róbert: *Ismeretlen Sylvester-nyilatkozat Laziusnál*. Irodalomtörténeti Közlemények, 73(1969). 454–456.

¹⁷ Az ajánlás címzésének idézése után: „Ipse postea dedicatio sequitur, quam integram quidem adscribemus, sed ordinis causa, in tres eam partes, diuisam, quarum prima occasionem et causas, quae induxerant Auctorem ad hanc interpretationem exponit, Patronumque laudat; altera dedicationis causas nuncupat, Tertia denique conceptis verbis laborem illum Archi-Ducibus adscribit.” *Uo.*, 19–20.

¹⁸ [Nádasdy Tamás] „Auxit laudum suarum cumulum purioris Evangelii, quod omni studio prosequeretur, amore: ex quo est istud praeclarum sane facinus arcessendum, quod primus primam nobis Noui Testamenti versionem Sylvestro administro, procuravit. Excusa ea est, in oppido suo: sed quod quaeso illud oppidum? exemplar enim, quod possideo, ea plagula mancum est, quam solent librorum inscriptiones, et locus, ubi sint impressi, indicari. Si tamen coniectandum sit, Csepreginum insigne olim, Comitatus Castriferrei oppidum fuisse existimaverim, quippe, quod sedem subinde praebuit Illustrissimi Comiti Thomae a Nadasd, habuitque, ejus munificentia excitatum Typographaeum, ex quo longa post aetate, multi, iique insignes libelli, prodire.” *Uo.*, 24.

A kötet leírása után megállapítja, hogy a fordítás stílusa régies, sokban eltér a korabeli – mármint a XVIII. századi – nyelvhasználattól, mindazonáltal tükrözi Sylvester átélését és ráhangolódását a témára. A helyesírás is a szöveg régiségét mutatja. Bél erre példákat is ígér, de ezek már nem maradtak fenn, mert a kézirat a következő mondat közepén megszakad. Az utolsó szavak az ajánlólevelet követő magyar versre utalnak.¹⁹

3. Bod Péter

Míg Bél Mátyás munkájának csak az elejét ismerjük, Bod Péter már említett összefoglalójában, *A Szent Bibliának históriájában* az utolsó fejezetben saját koráig áttekinti a magyar bibliafordításokat. A munka kiadásváltozatai között Bretz Annamária teremtett rendet mintaszerű alaposzággal. Tizenegy példányt átvizsgálva kétféle kiadást tudott megkülönböztetni. A címlapon a megjelenés helye és éve mindkettőnél megegyezik (Szeben, 1748), ennek ellenére valószínűsíthető, hogy a második azonos a Bod Péter naplójában említett 1756. évi kiadással.²⁰ A kétféle szövegváltozat különösen a magyar bibliafordításokról szóló fejezetben tér el egymástól. Bretz éppen a Sylvesterről szóló részek összehasonlításával példázza, hogy Bod bizonyos fordításokat csak hírből ismerhetett, és az első kiadás óta tudomására jutott adatokkal kiegészítette az újabb redakciót: „Szinte biztosan nem látta például Sylvester János Ujszövetség-kiadását: első alkalommal összesen hat sort ír róla, s a második kiadásban is csak kilencet szentel neki. Először nem tudja a nyomdász nevét, sem a kiadás helyét és időpontját, sőt, a fordító kilétét is csak találgatja. Másodszorra hozzájut a nyomdász nevéhez, tudja a nyomtatás helyét és idejét. Azért olyan feltűnő Sylvesterről szólva ez a szűkszavúság, mert más-különbén Bod sokkal többet tud az általa tanulmányozott könyvekről.”²¹

A második kiadásváltozatban Bod az ismert magyar fordítások feltételezhető előzményei után Komjáti Benedek és Pesti Gábor munkáját említi, majd így folytatja: „Ez után következett SILVESTER JÁNOS Fordítása, Mellyet nyomtattatott-ki Nádasdi Tamás, aki Ferdinánd király alatt Magyar-Országi Palatinus volt, Uj-Szigeten Abadi Benedek Tipografus által 1541-dik Esztendőben s ajánlott Maksimiliánnak és Ferdinánd [!] az első Ferdinánd Tsászár Fiainak.” Majd

¹⁹ „Nunc reliquae, quae sunt circa versionem hanc obseruatu digna, prosequamur. Et ad formam quidem libri quod adinet, quadripartita ea est, charta neq[ue] nitida, neque plane inelegans. Typus inconcinnus, et characteri germanico, illi potissimum, quem monasticum vocant, haud ab-similis: dicendi genus priscum et ab hodierna Hungarorum dialecto multum dissidens, sed emphaticum tamen et rebus accomodatam. Orthographia multum et ipsa antiquitatis prae se fert, cuj[us] specimen infra dabimus. Nuncupatorium epistolam carmen hungaricum, ad leges elegiae latinae factum sequit[ur], quo noster lectionem [...]” *Uo.*, 27–28.

²⁰ BRETZ Annamária: *Bod Péter a magyar bibliafordításokról. Adalékok Bod Péter munkamódszeréhez.* In: *Bod Péter, a historia litteraria művelője.* Szerk. Tüskés Gábor. Budapest, 2004. 59–70; 60–62.

²¹ *Uo.*, 65.

a következőt jegyzi meg: „Ki lett légyen ez a Silvester? Ugy itélem meg hogy az, a kit hivtanak Kolosvári Silvester Jánosnak, a ki Tsnádi Püspökségre választott, s az Tridenti-Gyűlésbe-is küldetett vólt Ferdinánd Tsászártól.” A kapcsolódó lábjegyzetben Bod Bél Mátyásnak a rovásírásról szóló művére és Heltai 1561. évi kiadásának előszavára hivatkozik.²²

Bod Péter ebbeli meggyőződése az idők során nem változott, sőt később már Sylvester eredeti nevét is tudni véli. Így a *Magyar Athenas*ban Sylvestert a K betűnél lehet megtalálni: „KOLOSVÁRI SERESTELY JÁNOS. Tsnádi választott Püspök, és a Tridenti Gyűlésre, Ferdinánd Tsászár Követje, az Uj Testamentomot Magyar nyelvre fordította: mely ki nyomattatott 1541-dik esztendőben, a Nádasdi Tamás Palatinus költségén.”²³ Sylvester ugyanezen a néven található a kötet végén, a magyar könyvek „lajstromában”, „A Sz. Bibliának Fordításai és ki adatásai” között, a 9. tételként.²⁴

Bretz Annamária szerint: „A Kolozsvári Serestély János név tévesen szerepel az *Athenas* lajstromában. Bod következetlen abban, hogy Kolozsvári Serestélyt nevezi az 1541-es Újtestamentum fordítójának, míg a nyomdászt, Abádi Benedeket bemutató részben meghagyja a fordító, Sylvester János általa korábban már használt, helyes nevét.”²⁵ A lajstromot tévesnek nem mondanám – hiszen Bod Péter szerint a Sylvester és a Kolozsvári Serestély név ugyanazt a személyt fedi, sőt bizonyos benne, hogy az utóbbi az „igazi” –, ám a következetlenség valóban fennáll.

4. *A historia litteraria további művelői a XVIII. században*

Benkő József *Transsilvaniájában* Sylvester ugyancsak erdélyi katolikusként jelenik meg, mint „Joannes Silvester sive Serestely Claudiopolitanus”.²⁶ A szócikk lényegében a *Magyar Athenas* Kolosvári Serestély-címzavának latin fordítása. Abban nem szerepel a megjelenés helye és a nyomdász neve, de Benkő ezeket is megadja. Könnyen megtalálhatta őket az *Athenas* Abádi Benedek-szócikkében, vagy akár a többi adattal együtt egy helyen is *A Szent Bibliának históriája* vonatkozó részében. Forrásként Bod Péter munkáit nem említi, kizárólag Bél Mátyás rovásírásról szóló könyvének 36. lapjára hivatkozik. Ott azonban a *Transsilvania*

²² „Bel in Lit. Hung. Scyth. p. 36. 66. Heltai n Praef. N. T.-i.” BOD: *A Szent Bibliának...*, i. m., 135. Vö. 3. jegyzet!

²³ BOD Péter: *Magyar Athenas*. Szeben, 1766. 144.

²⁴ Uo., 334.

²⁵ BRETZ, i. m., 70.

²⁶ „Caput XX. De eruditiss Transsilvaniae [...] I. Seculo XVI-to [...] I. Romano-Catholici [...] 6. Joan. Silvester sive Serestely Claudiopolitanus, Electus Episcopus Csanádiensis, et Ferdinandi Imperatoris ad Concilium Tridentinum Orator, Novum Testamentum, Hungaricum fecit, et in Uj-Sziget Hungariae, sumtibus Thomae Nádasdi Hungariae Palatini; Typographo Benedicto Abádi, Viro docto et academica peregrinatione illustri usus, publici juris fecit. Vid. Belius in Litter. Hun. Scythic. p. 36.” JOSEPHUS BENKŐ: *Transsilvania*. Bécs, 1778; Pars prior, Tom. II., 333–334.

adatai közül – mint már fentebb idéztem – egyedül ennyi található: „IOANNES SYLVESTER, qui anno MDXLI floruit, in versione Noui Testamenti [...]”.²⁷

Szarka János (Rét [Győr m.], ?–Sopron, 1786. febr. 13.) a század kevéssé ismert tudósa. Tübingenben szerzett teológiai doktorátust, 1759–1763 között a soproni evangélikus liceum tanára volt, majd betegsége miatt lemondani kényszerült hivataláról. Ezután a régi könyvek és kéziratok kutatásának szentelte magát.²⁸ 1780-ban a pozsonyi Magyar Hírmondóban jelent meg levele, amelyben Sylvester Újszövetségének Bécsben található példányait ismertette.²⁹

Szarka írásának bevezetéseként a lap szerkesztője a „Görög és Római mértékre vett Magyar Verseket” méltatja. Eddig a legrégebbi, amit ismert, Vilmányi Libetz Mihály ajánlása Székely István krónikájához (Krakkó, 1558). Majd így folytatja: „De vagynak még régibb a’-féle hat és öt lábu öszve kötött versek. Sopronbann lakozó Szarka János Uramnak szorgalmatos vizsgálódása nem régen igen jeleseknek találá. Méltó, hogy ezen régiség felől tett tudósításának bé-iktatásával, a régi dolgokbann gyönyörködő tudósokat-is tápláljam s fel-indítsam, hogy a kiknek rejtekekbenn még olyan kintsek találkoznak, ök-is hordogassanak valamit öszve, melyel másoknak vagy gyönyörüséget, vagy hasznot-is szereznének. – Levelének szóról szóra ez a folyamatja.

A minap Bétsben lévén, a Sylvester János Magyar Új Testamentomára akadtam a Tsászári K. Bibliothécában, mégpedig mind a két féle nyomtatásra.”

Az 1541. évi kiadásból Szarka az egész kötet és az ajánlás címét betűhíven közli.³⁰ A továbbiakban teljes terjedelmében közreadja *Az Magyar nípnek* szóló verset. Precíz filológusra vall a szövegközlésre vonatkozó megjegyzése: „Nem ítéltém szükségesnek lenni, hogy a Deákoktól külömböző betűinket tovább-is úgy írnam, mint azon könyvbenn ki-tétettek. A Magyarok lassan lassan találták-fel a betűknek és szóknak azon írását, mellyel most élnek. De azt el-hittem magammal, hogy a ki-mondás igen keveset vagy talám semmit sem változott. A fellyebb meg-írt példából azon régi írásnak tellyes mivóltát meg-tudhatni.”³¹

Idézi továbbá Sylvesternek „az mi nyelvünknek mindenben való nagy nemes vóltára” vonatkozó megállapítását. A verses „summázatokból” közli „Az Krisztus születik, Jósef jegyesét nem akarja / El-hagyni, mellytől tiszta szüzen marad az” kezdetűt, mégpedig ugyancsak „a mostani írás szerint”.³²

Az újságlevél „Tóldalékában” olvasható „Szarka Uram Levelének további folyamatja”. Ebben részletesen leírja az egyesített Nádasdy–Kanizsai-címert. Az egyik állatalakról kénytelen beismerni: „nem tudom, mitsoda madár”. Azért igyekezett utánajárni, és az eredményről tájékoztatja az olvasókat is: „Kornides Dániel uram hattyúnak mondotta, a mint én néki el-beszéllettem.” Szarka János végeze-

²⁷ Vö. 7. jegyzet!

²⁸ Stephanus KATONA: *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, III. Posonii, 1777. 310–312.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, XIII. Budapest, 1909. 399–400.

²⁹ Magyar Hírmondó (Pozsony), 1780. 43. levél, 345–350.

³⁰ *Uo.*, 345–346.

³¹ *Uo.*, 347.

³² *Uo.*, 348.

tül arra is kitér, hogy „[...] az Új Testamentom végéhez vagynak vetve szép Magyar Tractatusok.” Ezek címét fel is sorolja. „A nem tulajdon jegyzésben vétetett igékről” szóló fejtegetésekből idézi a „Magyar Poézishoz” kapcsolódó híres szakaszt, ezzel a közbevetéssel: „Él ilyen beszédvel naponként való szóllásban, él énekekben, kiváltképpen az virág (világít akar-é mondani?) énekekben [...]”³³ A második traktátusból, amelyik „a nehéz igéknek Magyarságát” tisztázza, a Húsvét és a Keresztény szavak magyarázata a példa.³⁴

A bécsi bibliográfus, Michael Denis a régi bécsi nyomtatványokat sorra véve az 1544-es évnél tárgyalja Sylvesternak a *De Bello Turcis inferendo Elegia...* című költeményét, és megpróbálja összefoglalni a szerző személyére és munkásságára vonatkozó tudnivalókat.³⁵ Az Újszövetségről a jól ismert adatokat közli. Hivatkozott forrásai: Benkő József, Bél Mátyás és Laskai Csókás Péter. Hogy a két első szerző munkáiból mit meríthetett, arról már volt szó. Laskai szerepe a Sylvester-filológiában még tisztázandó.³⁶

A XVIII. század végén Ribini János latin nyelvű egyháztörténeti munkájában ír Sylvester Újszövetség-fordításáról, Bél Mátyás Sopron vármegyéről szóló leírásának megfelelő részére hivatkozva.³⁷ Teljes terjedelmében idézi a Miksának és az ifjabb Ferdinándnak szóló ajánlást, majd *Az Magyar népnek* címzett disztichonokat magyarul és Marth Mátyás fordításában, azoknak a kedvéért, akik nem tudnak magyarul, így nem érthetik az eredetit. Marthról Ribini elmondja, hogy a pozsonyi iskola rektora volt, majd papi szolgálatot teljesített.³⁸ Marth Mátyás (Pozsony, 1691. jún. 21.–Pozsony, 1734. aug. 8.) egyébként a pozsonyi liceumban 1719-től Bél Mátyás utóda volt a rektorságban, 1721-től lelkészkedett.³⁹

³³ *Uo.*, 349.

³⁴ *Uo.*, 350.

³⁵ „Benkő I. cit. [*Transsilvania*] p. 334. macht diesen [Sylvester] zum Uebersetzer des ungarischen zu Uj-Szigeth 1541. gedruckten N. Test., und berufft sich auf Bels Litterat. Hunno-scythica p. 36. Aber da sagt der vortreffliche Mann nichts von Sylvesters geistlichen Würden, auch p. 66. nichts. Hingegen werden in des Petr. Lascovius Monedulatus Tract. De Homine magno illo in rerum natura miraculo, in der Vorrede alle Ungarn genannt, die von 1522. bis 1585. Wittenberg besucht haben, unter welchen sich denn auch aufs Jahr 1534. Joh. Sylvester sonst Erdössy, wie es dort heisst, und der Benedict Abadi, der das erwähnte N. T. gedrucket hat, befinden. Noch vor diesem gab Sylvester 1539. durch ihn Grammatica Hungaro-latina in usum puerorum recens scripta, Neanesi (Uj-Szigeth, Neuinsel) 8, heraus. Diese beiden Stücke mögen sein Verdienst zur Wien Professur gewesen seyn.” Michael DENIS: *Wiens Buchdruckgeschichte, bis M. D. L. X. Bécs, 1782.* 411–412.

³⁶ Ajánlásában Laskai mindössze ennyit ír, felsorolva az egyes években a wittenbergi egyetemre beiratkozott magyarokat: „Anno 1534. Michael Vngar Strigoniensis, Georgius Faber Soproniensis, Lucas Syluestri, Thomas de Vyhel.” Petrus Monedulatus LASCIVIVS: *De homine magno in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus lib. II.* Wittenberg, 1585. A4v–A5r. RMK III. 744.

³⁷ Ioannes RIBINI: *Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae a Ferdinando I. usque ad III.* Pozsony, 1787. A fordításról: 46–51.

³⁸ „Matthias Marth, Poseniensis, primum scholae patriae Rector, deinde verbi divini Minister, elegiam hanc latine interpretatus est, quam interpretationem eorum gratia adscribere libet, qui hungaricae linguae ignari, sensum eius perspicere nequirent.” *Uo.*, 51.

³⁹ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. javított és bővített kiadás. Szerk. LADÁNYI Sándor. Budapest, 1977. 392.

A Ribini-egyházstörténet megjelenésének évében, 1787-ben Sylvester verses ajánlása Révai Miklós költeményeinek függelékeként is napvilágot látott „néhány régiségek” között. Az átírás mellett a mai fakszimilékhez hasonló formában is olvasható a szöveg.⁴⁰ Kovács Sándor Iván Révai illusztrációit méltatva így ír róla: „A látványtényezőnek nem feltétlenül rajznak vagy képnek kell lennie. El lehet érni az érdeklődés felkeltését a tipográfiával is: nevezetesen a szöveg kétféle írásával és szedésével. A szépírás-teoretikus Révai ezért közli kéziratokról másolt régi szövegeit a mai hasonmások technikájával. A *Pannóniai ének*, a Sylvester-disztichonok, az 1508-ban szerzett Mária-himnusz, Apáti Ferenc *Feddő éneke* és a többi darab ezért szerepel kétféle szöveggel, azaz kétféle látványként a *Néhány régiségek* között. A szedéstükör felső felén »Gothus betűkkel vagy az eredeti írás«, és ezek megválasztott nyomdai betűfajtája vastagabb-feketébb hatást kelt, azaz fett, alul pedig a megismételt mai átírás fut. [...] Révai Miklós »elegyes versei« *Néhány régiségek* című függelékében a hasonmás nyomdai szedés az illusztráció. Ráadásul kétdimenziós illusztráció: egyrészt a kézírás betűhív átírásának nyomdabetűkre átszedése, másrészt a betűk gót karakterének régiesítő felhasználása által.”⁴¹

A régiségből további adatokat is össze lehetne gyűjteni arra nézvést, hogy írók, fordítók és a historia litteraria művelői mit tudtak vagy feltételeztek Sylvester Jánosról és Újszövetség-fordításáról. A XVIII. századi tudóslevelezésekből példaként említem Sinai Miklós debreceni professzor elképzeléseit, aki különösen fontos a Sylvester-filológia számára, hiszen a *Grammatica Hungarolatina* egyetlen ismert példánya az ő tulajdonában volt. Modern kiadásban olvashatók azon levelei is, amelyekben Sylvester felekezeti hovatartozásáról és Újszigezt hollétééről elmélkedik. Úgy gondolja, hogy a fordító – Bod Péter vélekedésével ellentétben – nem lehetett „pápista”, sokkal inkább „Evangelicus ember”, „egy a Reformátorok közül”; a nyomdát a korábban felmerült Máramaros helyett inkább Somogyba képzei.⁴²

Az eddigiekből is kitűnik, hogyan alakult Sylvester bibliafordításának értékelése. Lassan-lassan elkülönült az újszövetségi könyvek és a kapcsolódó részek egymástól eltérő megítélése. A modern kutatás álláspontja Balázs János megfogalmazásában: „[...] miközben Sylvester a biblia eredeti szövegének igazán való értelmét kutattatta, elméjét az exegézisnek Erasmustól tökéletesített módszereivel élesítette, anyanyelvén, csak úgy mellékesen egynémely megjegyzést papírra is vetett. E jegyzetei, amelyeket Új Testamentuma második kötetének végére illesztett, meg magyar disztichonjai, amelyeket csak utólag nyomtatott műve elejére

⁴⁰ Révai Miklós *elegyes versei, és néhány apróbb kötetlen írásai. Függelékül hozzájuk adatkak némelly hozzá íratott darabjaik, végre néhány régiségek is*. Pozsony, 1787; *Az Magyar népnek*: 303–305.

⁴¹ Kovács Sándor Iván: *A pipázó puttó: Révai Miklós két Faludi-illusztrációja*. *Iris*, 11(2000). 4. sz., 97–103; 102.

⁴² *Debreceni értelmiségiek levelei Dobai Székely Sámuelhez*. Sajtó alá rend., bev. ILLIK Péter. Piliscsaba, 2007. 28, 30, 99.

és végére, az egész magyar művelődés szempontjából legalább olyan fontosak, sőt talán még értékesebbek, mint bibliafordítása.”⁴³

A teljes Újszövetség lefordítása és Magyarországon való megjelentetése az úttörőnek kijáró elismerés alapjául szolgált, de az idők folyamán egyre inkább nyelv- és irodalomtörténeti érdekességgé, könyv- és nyomdászattörténeti dokumentummá vált. Mind gyakrabban hangsúlyozták viszont a magyar disztichonok jelentőségét. Az *Magyar népnek* szóló ajánlást a XVIII. században Bél Mátyás és Ribini János a latin fordításával együtt írta le, Révai Miklós hasonmás-szerű reprodukálásáról is gondoskodott. A Bél Mátyás *Notitiájának* részét képező, az 1740-es években befejezett *Sopron vármegye leírása* kéziratban maradt, csak 2006-ban adták ki; az utóbbi két átírás viszont 1787-ben nyomtatásban is napvilágot látott. Ezeket megelőzte Szarka János 1780. évi publikációja, amelyben ugyancsak közölte és méltatta a verset, és – mint említettem – Sylvester elméleti megnyilatkozásait is. Utaltam Budai Ézsaiásra, aki először 1808-ban, másodszor 1814-ben adta közre a disztichonokat. Így a vers bő három évtized során ötször látott nyomdafestéket, elismerő kommentárok kíséretében. Az Újszövetség-fordítás kapcsán tehát már a XVIII. században elkezdődött Sylvester János szerepének a maihoz hasonló értékelése, a bibliafordítás mellett nemcsak a magyar költészet történetében, hanem a kritikátörténetben is.

⁴³ BALÁZS: i. m., 270–272.